

Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 1998, c. 1, s. 2

Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler

*Nâsi ASLAN**

Giriş

Hiç şüphesiz bir hâdisenin hukûkî boyutu ele alınırken, sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için o olayı çevreleyen sosyal olguları da gözardı etmemek gerekir. Aksi taktirde meselenin tek taraflı bir bağlamda ele alınması anlaşılabilirliği zorlaştıracağı gibi, daha da karmaşık hale getirebilir. Para vakıflarıyla ilgili subjektif değerlendirmelerin altında yatan sebep de budur. İlk dönemlerde fazla tartışmalara konu olmayan para vakıflarının, Osmanlı döneminde ilgi odağı haline gelmesindeki âmiller araştırmamızın özünü oluşturacaktır. Bu alanda yapacağımız mülâhazalarda hareket noktamızı o devrin yaşantısını yansıtan fetvâ kitapları ve şer'iyeye sicilleri oluşturacaktır. Bunlarla ilgili değerlendirmelere geçmeden önce "Para Vakfı"nın doktriner İslâm ve Osmanlı Hukûkündaki yerine kısaca temas etmek istiyoruz.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi İslâm Hukûku Anabilim Dalı.

İslâm ve Osmanlı Hukûkunda Para Vakıfları

I. Mezhep İmamlarına Göre Para Vakfı

Paranın vakfı konusunda mezheplerin görüşleri kısaca şöyledir. Mâlikîlere göre paranın vakfı câizdir. Çünkü onlar vakıfta te'bid(ebedilik)i şart koşmazlar¹ Şâfiîler bu konuda iki ayrı görüşe sahiptirler. Bazıları paranın vakfını câiz görürken; bazıları câiz görmez. Burada onların ihtilâf noktası, paranın icâra verilip verilmemesidir. Paranın icâra verilebileceğine cevâz verenler, vakfını da câiz görürler. Bu görüşte olanlar icâr yoluyla paranın sürekli semeresinin olacağını söylerler. Paranın icârına cevâz vermeyenler ise vakfını da câiz görmezler.² İmam Şâfi, aslı bâkî kalmakla beraber kendisinden intifânın mümkün olduğu her şeyin, hem satışının hem de vakfının câiz olduğu kanaatindedir.³ Hanbelîler, yiyecek içecek gibi kendisinden ancak tüketim yoluyla faydanılan şeylerin vakfının câiz olmadığını belirtip altın ve gümüş paraları da bunlara dahil ederler. Dolayısıyla onlara göre paranın vakfı câiz değildir. Zira vakfolan şeyin devamlılığı esas olup ancak onun semeresi hayredilebilir.⁴

Ancak paranın vakfına cevâz vermeyen Şâfiîlerle, Hanbelîler altın ve gümüşün para halinde değil de zînet eşyası olarak âriye için vakfedilebileceğinde ittifâk etmişlerdir. Onlar burada altın ve gümüş para ile, bunlardan olan zînet eşyası arasında şu ayrımı yaparlar; zînet eşyası bir ayndır, akâr gibi kendisinden intifâ edilebilir. Dinar ve dirhem yapılaş gayesi ise semendir, menfaat değildir. Zaten gasbedilen paraların tazmininde de intifâdan dolayı ayrı bir tazmin gerekmez.⁵

Kıyasa göre taşınır malların vakfı câiz olmadığı halde Hanefî imamlardan Ebû Yusuf ve İmam Muhammed, bu konuyla ilgili rivayet edilen bir hadîs⁶ dolayısıyla istihsânen silah ve savaş atının vakfedileceği görüşündeler. Ancak İmam Muhammed bazı menkûl malları da buna dahil etmiştir. Ona göre insan-

1. el-Kubeysî, Muhammed Ubeyd Abdullah, Ahkâmu'l-Vakf fi Şer'i'ati'l-İslâmiyye, Bağdat, 1977, c.I, s.379-380.

2. en-Nevevî, el-Mecmû' Şerhü'l-Mühezzeb, Dâru'l-Fikr, c.XV, s.325.

3. el-Merginânî, Burhâneddin Ö.(H.593), el-Hidâye Şerhü Bidâyeti'l-Mübtedî, Edâ Neşriyat, İstanbul, 1991, c.III, s.16.

4. İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Ö(H.620), el-Muğni, Kâhire, T.y., c.X, s.640-641.

5. İbn Kudâme, a.g.e., c.X, s.641; en-Nevevî, a.g.e., c.XV, s.325.

6. Bkz., Buhâri, Vesâyâ, 31.

lar arasında vakfedilmesi örf ve âdet olan taşınabilen balta, bel, testere, çapa, keser, tabut örtüsü, çömlek, kazan, mushaf-ı şerîf gibi şeylerin vakfedilmesi de sahîhtir. Fukahânın ekseriyeti İmam Muhammed'in bu görüşünü benimsemişlerdir.⁷

Belki de paranın vakfına açık ve mutlak bir şekilde cevâz veren ilk hanefî hukukçu İmam Züfer'dir. Züfer, paranın yanında yiyeceğin ve ölçülüp tartılabilecek şeylerin vakfının da câiz olduğunu söyler. Ona göre para, mudârebe yoluyla işletilir, kârı vâkıfın belirttiği yerlere tasadduk edilir. Ölçülüp tartılabilecek şeyler de satılır, aynı şekilde parası mudârebe veya bida'a yoluyla işletilerek⁸ vâkıfın belirttiği yerlere harcanır.⁹

Ancak Zührî, paranın vakfının câiz olduğunu Züfer'den önce söylemiştir. Ona göre bin dinarı olan bir kimse bu parayı ticâretle uğraşan bir kölesine vererek, ticâret yapması ve elde edilen kârı fakirlere tasadduk etmesi için vakfetse bu câizdir.¹⁰

Züfer'den sonra Osmanlıya kadar uzanan dönem içerisindeki kaynaklarda, para vakıflarına fazla temas edilmemektedir. Bu da o dönem içerisinde para vakıflarının fazla yaygınlaşmadığını gösterir.¹¹

II. Osmanlı Döneminde Para Vakfı Hususunda Ortaya Çıkan Tartışmalar

Kanunî Sultân Süleyman devri Şeyhülislâmlarından Sadî Sadullah Çelebi (Şah Çelebî 1533-1538) zamanında Rumeli Kazaskeri olan Çivizâde Muhyiddin Efendi'nin Padişah'a da tesir ederek Rumeli'de para vakıflarını yasaklamasıyla bu alandaki tartışmaları da başlatmış oluyordu.¹²

Çivizâde'nin para vakfını yasaklaması, vakıf gelirleriyle geçinenlerle, meşrû görenler arasında büyük tepkilere sebebiyet verdi.

7. el-Merginânî, el-Hidâye, c.III, s.16.

8. Vakıf paranın işletilmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz., Döndüren, Hamdi, Vakıf Paranın Kullanımı, Altınoluk Dergisi, sayı Ocak-Mart 1991.

9. İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin es-Sivâsî Ö(H.681), Fethü'l-Kadir, Mısır, 1970, c.VI, s.219.

10. Zafer Ahmed, et-Tehânevî (H.1310-1394), 'İ'lâü's-Sünen, İdâretü'l-Kur'ân ve 'Ulümü'l-İslâmî, Pakistan, c.XIII, s.162; Buhârî, Vesâyâ, 31.

11. Döndüren, Hamdi, Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları (Model Üzerine Tartışmalar), İSAV., İstanbul, 1993, s.28.

12. Kâtip Çelebî, Keşfü'z-Zünûn, Mekke, 1981, c.I, s.898b

Bu tepkiyi gösterenlerden birisi de Sofya Halvetî Tarîkatı'na mensub fakîh ve âlim Şeyh Bâlî Efendi (Ö.1552)'dir. O, para vakfının câiz olduğu ve devam etmesi gerektiği hususunda hem Padişah Kanunî Sultan Süleyman'a, hem Şeyhülislâm Şah Çelebi'ye, hem de Rumeli Kazaskeri Çivizâde'ye ayrı ayrı mektup göndermiştir.¹³

Padişah'a gönderdiği mektupta özetle şunları söyler: Daha önce âlimlerin ittifâkla câiz kıldığı para vakfıyla üç yüz yıla yakın amel oluna geldiğini, hatta bazı kadıların berâtında ihtilâflı mevzûlardan olan para vakfıyla amelin terkedilmesine dair kayıt olduğunu belirtir. Eğer paranın vakfı câiz olmasaydı, ümmet üç asır bu hata üzerinde karar kılmazdı, der. Vakf-ı derâhîmin sahîh olduğunu, bunu yasaklamanın da büyük günah olduğunu belirtir. Hayır sahiplerinin ve para vakfından faydalanan fukarânın da şaşkınlık içersinde olduklarını anlatır. Netice olarak İmam Züfer'in görüşüyle amel edilip para vakıfları ve onun geliriyle çalışan hayır müesseselerinin devam etmesinin gerektiğini aksi taktirde medreselerin kapanıp imam ve müezzinlerin görev yapamayacağını, câmilerin de harap olmaya yüz tutacağını söyler.¹⁴

Kazasker Çivizâde'ye gönderdiği mektupta ise: Üç asırdan beri vakf-ı nukûdun teâmül halinde olduğunu bunu zayıf kavil gerekçesiyle men' eylemenin bid'at olacağını para vakfını yasaklayan şer'î bir delilin de olmadığını söyler. Ayrıca çoğu imâret, medrese ve câminin para vakıflarıyla ayakta durduğunu bu yasak sebebiyle buraların at ahır olacağını ve içme sularının da kuruyacağını imâ ederek şiddetli eleştirilerde bulunur.¹⁵

Bâlî Efendi, Şeyhülislâm Şah Çelebi'ye gönderdiği mektupta da "Ne kadar hayrât-ı vakfiyye var ise ekseri, sâfi vakf-ı nukûddur... Hünkar hazretlerine anlatın men' eylemeyince memnû' olmaz. Emr-i mübâhu harâm eylemek, bilâ zarûret-i şer'iyeye, şer'î değildir, vebâldir"¹⁶ diyerek, Çivizâde'nin para vakfının men'ine dair verdiği fetvânın uygulamadan kalkması için Padişah'a etkili olacağı kanaatıyla Şeyhülislâmdan yardım ister.

Gerek Çivizâde'nin bu fetvâsının sosyal müesseselerin işleyişindeki olumsuz tesirleri, gerekse Bâlî Efendi'nin haklı çıkışları onun bilâhere atandığı

13. Akgündüz, Ahmet, Vakıf Müessesesi, T.T.K., Ankara, 1988, s.152-153; Şimşek, Mehmet, "Osmanlı Cemiyeti'nde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 27, Ankara, 1985, s.211.

14. Süleymaniye Kütüb., Esad Efendi Medresesi böl., no 188/6, vr. 33b-40a.

15. A.g.e., vr.45a-47a.

16. A.g.e., vr.52a-54b.

Şeyhülislâmlıktan azledilmesi ve yerine Ebussuûd Efendi'nin getirilmesinde etkili olmuştur.¹⁷

Para vakıflarına karşı çıkanlardan birisi de Birgivi Mehmed Efendi (Ö.1573) olmuştur. Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ise onun görüşlerine karşı çıkarak para vakıflarını müdâfaa etmiştir.¹⁸

İmam Birgivi, Ebussuûd Efendi'nin para vakfının cevâzına dair fetvâsına reddiye olarak "es-Seyfü's-Sârim" ve "İkâzu'n-Nâimîn" adlı iki risale yazar. Bunlarda İmam Züfer'in görüşünün zayıf olduğunu belirtip, para vakfıyla ilgili şu sakıncalara işaret eder:

1. Para vakfının sıhhatine inanarak vakıfta bulunanlar, zekât vazifesini ihmal ederler;
2. Miras hükümleri işletilemez, vârisler mağdur edilebilir;
3. Vakıf pişman olup rücû etmek istediğinde, hâkim müsâde etmeyeceğinden, vakfın vazifelileri başkasının malını yemiş olurlar;
4. Vakfolunan paranın işletilmesi Mudârebe¹⁹ veya Bida'a²⁰ ya da muâmele-i şer'iyye yoluyla olur. Bu devirde câri olan muâmele-i şer'iyyedir. Bunun aslını oluşturan 'İyne²¹ satışı Hz. Peygamber tarafından zemm olunmuştur.
5. Mütevellilerin çoğu câhil olup "iyne" satışının aslını bilmediklerinden dolayı bunu menfaat sağlayan "karz" veya "satım akdi" şeklinde yaparlar ki, bu da faizdir.²²

Nitekim daha sonraki uygulamalarda ortaya çıkan suiistimler, İmam Birgivi'nin bazı endişelerinde haklı olduğunu göstermiştir. Ancak bu, Osmanlı toplumundaki sosyal kurumların görevlerini yapmada ve ekonomide bir finans kaynağı olarak para vakıflarının önemini azaltmaz.

Para vakıflarıyla ilgili tartışmalara son noktayı koyan Ebussuûd Efendi'dir. Onun görüşü umumun kabulüne mazhar olmuş kendisinden sonraki uygulama-

17. Akgündüz, Vakıf Müessesesi, s.153.

18. Döndüren, Hamdi, "Para Vakıfları", Altınoluk Dergisi, Eylül, 1990, s.29; Repp, Richard C., "Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat" Sosyal ve Tarihi Bağlam İçinde İslâm Hukûku, el-Azme, Aziz(çev. Fethi Gedikli), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.17; Akgündüz, Vakıf Müessesesi, s.153.

19. Mudârebe: Bir taraftan sermaye, bir taraftan da emek olmak üzere kurulan ortaklık.

20. Bida'a: Anaparayı hasbî çalıştırıp dönem sonunda elde edilecek tüm kârı ve anaparayı sermaye sâhibine verme işlemidir.

21. 'İyne: Vadeli satıp, aynı malı satıcının daha ucuz ve peşin fiyatla almasıdır.

22. es-Seyfü's-Sârim, Süleymaniyye Kütb., Esad Efendi böl., no.1581, vr.6b.; İkâzu'n-Nâ'imîn, Süleymaniyye Kütb., Kasıdecizâde böl., no.682/14, vr.121vd.

lar için de medâr teşkil etmiştir. Ebussuûd Efendi paranın vakfının cevâzına dair yazdığı Risâle’de özetle şunları söyler:

“Menkûlün vakfını İmam Muhammed teârûf şartıyla menkûl kapsamında olan paranın vakfını ise İmam Züfer mutlak olarak kabul eder. Zührî de aynı kanaattedir. Kanaatimce bu konuda hâkimlerin takip edeceği en rahat yol, İmam Muhammed’in yoludur. Çünkü Züfer vakfin bağlayıcılığını kabul etmemektedir. Bütün fıkıhçılar da İmam Muhammed’in görüşünü benimsemişlerdir. Muteber fıkıh kitaplarında âlimlerin hepsi teâmül haline gelen menkûl vakfının câiz olduğunu İmam Muhammed’den nakletmektedirler. İmam Muhammed bunu ifâde ederken “İnsanların örf adet haline getirdiği şey” demektedir. “Şey” tabiri muayyen menkûllere hasredilemez. Sonraki fakihler hayvan ve elbiseyi de buna dahil etmişler ve vakfına cevâz vermişlerdir. Nakit para hususunda da teâmül varsa câiz olacağını söylemişlerdir. Şüphesiz nakit para da menkûlün kapsamı içerisine girer. Ancak vakfı teâmül hâline gelen menkûllerden maksad “intifâ ile bâkî kalan” denilirse, nakit parada da “mislinin bekâsı, aynın bekâsı hükmündedir” kâidesi câri olacaktır. Para vakfının devamlılığı hususuna gelince; akâra tâbi olarak vakfedilen dükkânlar çeşitli yangınlar dolayısıyla zarar görmekte ve yıkılmaktadır. Para ve benzeri ise böyle değildir. Böyle olunca “Vakıfta devamlılık şarttır, dirhem ve parada devamlılık yoktur” da denemez. Çünkü para cins olarak devam eder. Nasıl selemde mal mevcut olmadığı halde, teâmül ve ihtiyaç bulunduğu için akid sahîh oluyorsa, para ve benzerlerinin vakfı da teâmül ve ihtiyaç dolayısıyla sahîhtir. Ancak burada hükme medar olacak teâmülün varlığına müctehid karar verir, günümüzde de müctehid yok denilirse buna da şöyle cevap verilir: teâmül ve teârûf hissî bir şeydir, dolayısıyla müctehidin görüşü gerekmez. Osmanlı Devletinin büyük şehirlerinde nakit para vakfı tam bir şöhrat ile şuyû bulmuş ve teâmül hâline gelmiştir. Çoğu mescid ve medreselerin vakıfları nakit paralar olduğu için, daha önceki bütün Şeyhülislâmlar bunun sıhhatine fetvâ vermişlerdir. Aynı şekilde kazas-ker ve kadılar da sıhhat ve lüzûmuna hükmede gelmişlerdir. Bu durumda gerekli şartlara riâyet edilerek yapıldığı ve hâkim de buna hükmettiği taktirde paranın vakfı sahîh ve lâzım olacaktır.”²³

23. Ebussuûd, Risâle fi Vakfi'l-Menkûl Bağdatlı Vehbi, no.477/2 vr.I-X; Risâle fi Cevâz-ı Vakfi'd- Derâhîn ve'd-Denânir, Süleymaniyye Kütüb., no.708/36.

Bu münakaşalardan, para vakfının uygulamalı Osmanlı hukukuna girişinde örf, teâmül, ihtiyaç gibi siyasî ve ekonomik bir çok sosyal faktörün etkili olduğu görülür. Şimdi de bu faktörler üzerinde durmak istiyoruz.

A. Toplumsal Uyum: Örf Faktörü

Hukûkî normların meşrûlaşip, genel kabul görmesinde toplumun önemli bir rolü olduğu gerçektir. Bu itibarla, kanun koyucular da bu faktörü nazarı dikkate almışlar ve oluşturacakları kurallar bütünüyle, toplumun sosyal bilinci arasında bir uyum olsun istemişlerdir. Toplumun onayından geçmeyen bir norm da, onun sosyal dinamikleriyle sürekli bir çatışma halinde olacaktır. İslâm teşrî'inde Şârî bunu gözetmiş olup önceden inanç ve ahlâk umdeleriyle hazırladığı toplumsal şura paralel olarak, muâmelâta dair kuralları vaz etmiştir. Daha önceden beri, Arap toplumunda câri olan örf adetlere gelince, Şârî, Arapların İslâm'a aykırı olmayan bazı örflerini meşrû saymıştır. Vahiy döneminden sonra da örfün hüccet oluşu bir tarz olarak, fakihler tarafından devam ettirilmiştir. Bu itibarla onlar, yaşadıkları dönemler içinde, istinbât ettikleri bazı hükümlerde örfü kaynak göstermişlerdir.²⁴ Nitekim bazı âyetler de buna işaret etmektedir.²⁵

Para vakfının gerek fikhî platformda tartışılmasında gerekse Osmanlı toplumunda kurumsallaşmasında örfün önemli bir rolü olmuştur. Fıkıh tarihi içerisinde bazı farazî meselelerin tartışılması bir tarafa itilirse, belki de her fakih kendi sosyal gerçekleri içerisinde, cemiyetinin problemlerini halletmeye çalışmıştır. Bu noktada, para vakıflarının örf halini aldığı, "zaman" ve "toplumlarda" tartışıldığını görmekteyiz. Serahsî ve Kâsânî gibi ilk devir hanefî hukûkçuların, bu meseleye temas etmemelerinin altındaki yatan esprî de budur.

Şimdi bu hususu biraz daha somut örneklerle izah etmeye çalışalım: "Silah ve savaş atlarının vakfedilmesini" nass²⁶ dolayısıyla istisnâî bir durum olarak gören hanefîler zamanla örfün tesiriyle bunun şümûlunu genişletmişlerdir. İbnü'l-Hümâm'ın "Hülâsa" isimli eserden nakline göre: "Tohum vakfının örf olduğu

24. Atar, Fahreddin, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.89; Şaban, Zekiyyüddin, İslâm Hukûk İlminin Esasları,(trc.İbrahim Kafi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s.76-77.

25. Bakara, 2/233; Nisa, 4/6.

26. Buhârî, Zekât, 33,49; Müslim, Kitâbü'z-Zekât, 11; Ebû Davud, Zekât, 22.

bir yerde, bir kimse tohumluk buğday vakfedip mütevellîye teslim etse, tohumu olmayana verilip, harman zamanı aynı miktar alınır; yine tohumu olmayan başka birine aynı minval üzere verilir, bu câizdir. Yine bir kimse ineğini vakfedip, ondan elde edilen sütün ve yağın fakirlere verilmesini şart kılarsa, eğer ineğin o bölgede böyle vakfedilmesi âdet ise bu vakfın câiz olması umulur. Nitekim Rey ve Nihavend bölgelerinde bunlara benzer örf ve âdet haline gelmiş uygulamalara çok rastlanır.” İbû'l-Hümâm yukarıda belirtilen tohum ve hayvan vakfında olduğu gibi benzer menküllerin vakfına bazı âlimlerin teâmülden dolayı cevâz verdiğini belirtir.²⁷ Buradan o dönemlerde para vakıflarının henüz meşhur bir örf haline gelmediği anlaşılmaktadır.

Halvânî ve Serahsî'nin de aralarında bulunduğu ekser ulemâ, vakfedilmesi örf haline gelen menkûl şeylerin vakfında İmam Muhammed'in görüşünü tercih ettiler. Daha sonra örf olan yerlerde paranın da vakfedilebileceğine dair görüşler ortaya çıktı.²⁸

Osmanlı dönemine gelindiğinde para vakıflarına ait teâmülün artık örf haline geldiği görülmektedir. Nitekim bir Osmanlı dönemi hukûkçusu olan İbn Âbidîn bu meseleye dair uzun bir bahis açmış ve izahlarında da örf faktörünü ön planda tutmuştur. Ona göre, başlangıçta Rumeli bölgelerinde marûf olan para vakıfları daha sonra Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de yaygınlaşarak örf halini almış ve buna dair uygulamalar fazlalaşmıştır. Artık bunların vakfedilmeleri cevâz bakımından İmam Muhammed'in “Örf âdet olan beldelerde menkûl malların vakfedilmesi câizdir” kavli altına girmiş olur. Kıyas'a göre para ve menkûl malların vakfedilmesi sahîh değildir. Çünkü vakfedilen bir malın müebbed yani gayr-ı menkûl olması şarttır. Menkûl mallar ise devamlı değildir. Ancak örf ve âdet ile kıyas terkedilir. Şunu da belirtmekte fayda var, her örf câri olduğu devir ve bölge için muteberdir. Bir örfün muteber olması için onun sahabe döneminde vukû bulmuş olması şart değildir. Gerek sütünün fakirlere verilmesi şartıyla koyun, keçi ve ineğin vakfı; gerekse paranın vakfedilmesi, sahabe döneminde bilinmese de son zamanlarda teâmül haline gelmiş olan örf ve âdetlere göredir. Nitekim örf ve âdet ile sâbit olan şey delil ile sâbit olmuş gibidir.²⁹

27. İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdüvâhid (Ö.681H.), a.g.e., c.VI, s.219.

28. el-Fetevâ'l-Hindiyye, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, c.II, s.361,363.

29. İbn Âbidîn, Reddû'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, c.V, s.364; Ayrıca örfle ilgili kaide için bkz. Mecelle, md.36.

İbn Âbidîn'den önce Molla Hüsrev ve İbrahim Halebî gibi Osmanlı hukûkçuları da vakfedilmesi örf hâline gelen menkûl şeylerin vakfiyyetinde İmam Muhammed'din görüşünü tercih etmişler ve fetvânın bu kavil üzere verildiğini belirtmişlerdir.³⁰

Daha önce bahsettiğimiz para vakıflarıyla ilgili tartışmalarda da örf faktörünün öne çıktığı görülür. Balî Efendi'nin para vakfının yasaklanması üzere kaleme aldığı mektuplarda: "... üç yüz yıla karîb 'amel oluna gelmiş ..., ... istidâre-i zamana tâbi olmak lâzımdır bazı ahkâmda şerîatin bazı ahvâli muktezâ-yı zamana tâbidir eyü gidiver âlemi karıştırmı ..., ... bu meseleyi hâline ko, men eyleme, nice geldi ise öyle gitsin, ... ekser mesâcid ve medrese evkâf-ı nükûddur..."³¹ gibi ifâdeleriyle para vakıflarının üç asırdan bu tarafa teâmül halinde bulunduğunu, kaldırılması durumunda toplumda karışıklık ve fitnenin çıkacağını belirtmiştir.

Para vakıflarının cevâzı hususunda bir risâle yazan Kemal Paşazâde(Ö.1534) de "İlk hanefî imamları bu gün yaşamış olsalardı, insanların teâmülünü gözönüne alarak, İmam Züfer gibi para vakfının cevâzına fetvâ verirlerdi."³² diyerek örf gerçeğini daha açık bir dille beyan etmiştir.

Nitekim yukarıda geçtiği gibi Ebussuûd Efendi de para vakfı meselesini çözüme kavuştururken ilk hareket noktası İmam Muhammed tarafından benimsenen örf ilkesi olmuştur. Netice olarak başlangıçta Rumeli bölgelerinde câri olan para vakfı teâmülü, daha sonra ülkenin genelinde şuyû bulan örf hâline gelmesiyle, meselenin çözümünde ve kurumsallaşmasında etkili bir faktör olmuştur.

B. Siyasî Otorite Faktörü

Gerek Padişahlar ve gerekse Saraydan olan diğer nüfûz sâhibi kimseler, para vakıflarının kısmî örf sürecinden ve sınırlı uygulamalardan resmî hukuka girmesinde büyük rol oynamışlardır.

30. Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramuz (Ö.885/1489), Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Güreri'l-Ahkâm, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1979, c.II, s.136-137; Halebi, İbrahim Ö.(956/1549), Mültekâ'l-Ebhur(Haşiyeli), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 234; Mültekâ'nın şerh ve hâşiyelerinde konuya dair geniş izahlar verilmiştir.

31. Balî Efendi, a.y., vr.45a-47a.

32. Kemâl Paşazâde, Risâle fî Cevâz-ı Vakfî'd-Derâhîm ve'd-Denânir, Süleymaniye Kütb., no.708/36.

Onların bu katkıları sadece kanunlaştırmayla sınırlı kalmayıp, uygulamada bizzat öncülük yapmaları ve bu vakıfların bekâsı için koruyucu tedbirler almaları şeklinde de tezâhür eder. Şimdi kısaca bunlardan bahsedelim.

1. Bu alandaki kanunlaştırmalar

Yukarıda da geçtiği üzere bir vesileyle Kanunî Sultân Süleyman'ı etkileyerek para vakfını yasaklayan Çivizâde'nin bu yasağında önce, para vakıflarının bazı Osmanlı Sultanları tarafından kanunlaştırıldığına dair kanaat hâsıl olmaktadır. Nitekim Bâlî Efendi'nin, Kanunî Sultan Süleyman'a yasağın kalkması için göndermiş olduğu mektupta "..... 'ulemâ ittifâkı ve pâdişâhlar emriyle üç yüz yıla karîb 'amel olagelmış, bazı kuzâtın berâtında yazılmış, mevâzî'-i ihtilâfâtta olan mesâ'ilin akvâsıyla 'amel idesin, kavî-i zâ'if ile 'amel etmiyesin, illâ vakf-ı derâhîmde 'amel idesin, za'ifdir deyû terk etmiyesin" demiş olması³³ bu kanaatı doğrulamaktadır.

1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'ne göre para vakıflarına dair en eski vakfiye kayıtlarının 861(1456) tarihine kadar uzandığı görülür.³⁴ Bir başka ifâdeyle para vakıfları en geç Fâtih Sultan Mehmed zamanında başlamıştır, diyebiliriz. Hatta bizzat Fâtih, elde edilecek kârı Yeniçeri ocaklarına verilecek etlerin, zamanla olası fiyat artışlarını karşılamak maksadıyla yirmi dört bin altın vakfederek, fiilen de uygulamada öncülük etmiştir. Ayrıca Fâtih'in kurduğu para vakfı bununla sınırlı kalmayıp bundan başka da para vakıfları kurduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Daha sonra Kanunî, kendinden önce kurulan para vakıflarını birleştirip, kasaplara yardım parası için altı yüz doksan sekiz bin akçelik vakıf tesis etmiştir.³⁵

Para vakfı konusunda, kanaatımızca önceleri daha çok Rumeli bölgelerine münhasır uygulamaların başta Anadolu olmak üzere İmparatorluğu şâmil köklü bir kanunlaştırmaya gidilmesi Kanunî döneminde olmuştur. Bilindiği üzere müftü tarafından verilen fetvâ kadîyî bağlamaz. Ancak fetvâ'ya emr-i 'âlf(fermân-ı hümayûn) iktirân etmişse, o artık vâcibu'l-ittibâ'(uyulması zorunlu) kanun haline gelmiştir. Para vakfıyla ilgili kanunda da bu yol izlenmiştir.

33. Vakf-ı Nükûd Hususunda Kazâyâ, Süleymaniye Kütb., Esad Efendi Medresesi böl., no.188/b, vr.33b-40a.

34. Barkan, Ö.L.-Ayverdi, Ekrem Hakkı, İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953(1546) Tarihli, İstanbul, 1970, s.XXX.

35. Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi, IX.sayı, Ankara, 1971, s.48.

Ma'rûzât olarak bilinen ve meçhul bir arzedici tarafından Ebussuûd'a mesele olarak getirilmiş olduğu zannedilsin diye; fetvâ süsü verilen altı meseleyi kapsayan bu kolleksiyon, Şeyhülislâm ile Sultan arasındaki işbirliğinin anlamlı bir ürünüdür. Ma'rûzât'ın önsözünden anladığımız kadarıyla, Ebussuûd Efendi, dîn ve devlet nizâmını ilgilendiren bazı meselelerde memleketin içinde bulunduğu ahvâl gereği bazı müctehidlerin görüşleri üzerine amel etmenin(bazılarınca zayıf kabul edilse bile) daha münâsib olduğunu Kanunî'ye arzeder. O da bu şekilde amel edilmesine dair fermân çıkarır.³⁶ Bu altı meseleden biri de paranın vakfına dair olup olayın tarihi seyri kısaca şöyledir: Çivizâde'nin azledilmesinden sonra -ki onun para vakfını yasaklamasının toplumda çıkardığı huzursuzluğun azlinde müessir olması muhtemeldir- bu mesele hakkında Ebussuûd Efendi'den bir fetvâ istenir, o da toplumun maslahatı ve fakirlerin ihtiyaçlarını nazar-ı dikkate alarak İmam Züfer'in görüşü doğrultusunda fetvâ verir, sonra cumhur-ı ulemâ bu görüşü destekleyince artık bu, üzerinde ittifâk olunan bir mesele haline gelir ve Kanunî'ye arz olunur. Kanunî de 1548 tarihli Çivizâde'nin tesiriyle çıkarılan ve para vakfını yasaklayan fermânı ilgâ eden bir fermân çıkarır. İlk bölümü bu değişiklikten bahseden fermânda daha sonra şunlar yer alır: "... Şimdiye kadar Osmanlı memâlikinde kurulmuş bulunan para vakıflarının idârecilerinin ve vakıf kurucularının vârislerinin, vakıflara ait olan paraları sarfetmeleri, bir çok câmi ve ibâdethânenin harâbe ve bakımsız hâle gelmeleri efkâr-ı umûmîde konuşulan bir mesele haline gelmiştir. Bu yüzden bir çok vakfeden, vakfı oluşturmak için gerekli gayr-ı menkûlleri tasarruf etmediği için(önceki fermân), hayırseverliğin azalmasına sebebiyet vermiştir. Bütün bu sebeplerle; benim eski kazaskerim ve şimdi müftülük vazifesinden emekli olmuş olan Molla Abdulkâdir, Molla Ebussuûd, iki kazaskerim, eski Anadolu Kazaskeri Molla Emir Mehmed ve öbür büyük Mollalar; Çivizâde'ye karşı birleştiler; dinar ve dirhem vakfının muteber ve bağlayıcı olduğuna dair fetvâlar verdiler ve dediler ki: Bu gibi meselelerde zayıf bir delile dayanarak hareket etmede bir zarar yoktur. Huzûr-ı Hümâyûnuma bildirilen budur; mü'minlerin işlerini ilerletmek ve gerçek şerî'atı yaymak benim 'âdet-i hümâyûnum ve uygulamam olduğundan, Osmanlı ülkelerinde öteden beri cârî olan uygulamayı esas alarak hayır yapmak ve vakıf kurmak

36. Ebussuûd, Ma'rûzât, Milli Tettebuûlar Mecmuası, Mayıs-Haziran, 1331, c.I, sayı.2, İstanbul, Matbaa-ı Âmirî, s.337-338; Akgündüz, A., Osmanlı Kanunnâmeleri, 4.kitap, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, İstanbul, 1992, s.35.

isteyen hayırseverler, altın veya gümüşten birini tercih eyleyerek kendi vakıflarını te'sis edebileceklerine dâ'ir fermânım sâdir olmuştur."³⁷ İlki Kanunî'nin bu fermânıyla kanun hâle gelen Ebussuûd'un Ma'rûzât'ı onun ölümünden sonra tahta çıkan her yeni Sultanın para vakfı meselesinde izleyeceği yolu belirlemede etkin olmuş ve her defasında irâde-i seniyyeye iktirân ederek uygulamanın güncelleştirilmesine gidilmiştir. Nitekim İbn Âbidîn de kendi döneminde menkûl ve para vakfının sıhhat ve lüzumuna hükmetmeleri için hâkimlere Sultan tarafından emr-i âlinin vârid olduğunu belirterek Ma'rûzât'ta yer alan para vakfıyla ilgili hükmün câri olduğunu bildirmektedir.³⁸

2. Para Vakıflarının Kurulmasında Yargı Süreci

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi gerek para vakfının cevâzı ve gerekse böyle bir vakıfta bulunan kimsenin "vakfettim" dedikten sonra mütevellîye teslim etmesi sonucu ortaya çıkan hukûkî durum da, devletin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebi içerisinde ihtilâflı bir konudur. Ebû Hanîfe'ye göre bir şeyin sahîh olması onun lüzûmunu gerektirmez. Bu vakıfta da böyledir. Ebû Yusuf'a göre "vakfettim" sözüyle vakıf lâzım(bağlayıcı) olup vakfedenin mülkünden çıkar. İmam Muhammed ise, vakfolunan şeyin mütevellîye teslim edildikten sonra lüzûm doğuracağını belirtir.³⁹ İşte böyle ihtilâflı bir meselede hâkimler nasıl bir yol izleyecekler? Tek düzenlilik mi olacak, yoksa her biri bağımsız mı hareket edecek?

Bu noktada Padişahlar, para vakfıyla amelî(hüküm vermeyi) emretmekle kalmamış, bunda izlenilecek kazaî yolu (Şeyhülislâmın belirttiği minvâl üzere) göstermek suretiyle belki de, Türk-Hukuk tarihi içerisinde yargıya bu denli tesir etmemişlerdi. Ebussuûd Efendi'nin fetvâ şeklinde ortaya koyduğu bu formül Sultanın da "emr-i âlî"si ile kanundan daha da öte kadılar tarafından sık sık izlenilecek metodun da nüvesini oluşturuyordu. İlgili maddenin metni kısaca şöyledir;

37. Repp, Richard C., "Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat", el-Azme, Aziz, İslâm Hukûku, (çev. Fethi Gedikli), İz Yayınevi, İstanbul, s.172-176.

38. İbn Âbidîn, a.g.e., c.V, s.364; Gerek şer'iyeye sicillerindeki belgeler ve gerekse Ma'rûzât'ın bir kısım metinlerinde Ebussuûd Efendi'den merhûm diye bahsedilmesi, sonraki padişahların da bu maddeleri emrettiklerine delâlet eder. İlgili maddenin sürekli yürürlükte olması ancak böyle izah edilebilir. Ayrıca bkz. Repp, R.C., a.g.m., s.172.

39. el-Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd Ö. (H.683), el-İhtiyâr, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, 3.cüz, s.40-42; Molla Hüsrev, a.g.e., c.II, s.133-134; Halebi, a.g.e., s.233-234; el-Haddâdî, Ebû Bekr b. Ali Ö. (H.800), el-Cevheretü'n-Neyyire (Ludûri Şerhi), Fazilet neşriyat, İstanbul, 1978, cüz.I, s.430.

“Derâhim ve denânîre müte‘allik olan vakıfnâme ile ‘amel olunmağa ve vakfın sıhhatine ve lüzûmuna hüküm kimin mezhebi üzere idüğün beyân ve evvelâ sıhhatine ve sâniyen lüzûmuna hükm olunmak lâzım olur mu?

el-Cevâb: Şimdi kuzât bu vecihle hükme me‘mûrlardır, lâzımdır.”⁴⁰

Bu maddeye göre tescil işleminde takip edilecek yol, dönemin fıkıh kitaplarında da tarif edilmiş,⁴¹ sicillerde de uygulama bu tarz üzere olmuştur. Buna göre önce vâkıf(vakfeden) belli bir miktar parayı vakfettiğini ikrâr ederek, bu paranın murâbahaya verilmesi ve elde edilen gelirin sarf yerleri ile ilgili bazı şartlar ileri sürüp, mütevellî tayin ettiği kişiye parayı teslim eder. Sonra vâkıf, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed’e göre paranın vakfının câiz olmadığını ileri sürerek mütevellîden paranın kendisine iâde edilmesini ister; o da râzî olmaz; aralarında(göstermelik) anlaşmazlık çıkar. Mütevellî, murâfaa için hâkime başvurup, paranın vakfı her ne kadar üç imama göre câiz olmasa da İmam Züfer’e göre (Ensârî’nin rivâyeti üzere) câiz olduğunu belirtilip vakfın sahîh olduğuna hükmeder. Vâkıf, hâkim hükmü ile vakıf sıhhat kazansa da Ebû Hanîfe’ye göre “sıhhat”ın “lüzûm”dan farklı olduğunu, dolayısıyla vakfın lâzım(bağlayıcı) olmayacağını ileri sürer. Buna da şöyle cevap verilir: “Ebû Yusuf’a göre, vâkıf “vakfettim” demekle İmam Muhammed’e göre vakfedilen şeyin mütevellîye teslim edilmesiyle vücûb taayyün eder.” Böylece hâkim vakf-ı nükûdu(paranın vakfı) evlâ görüp İmameyn’in re’yi üzere lüzûmuna hükmetmesiyle, daha önce vakfın sıhhatına dair verilen hüküm de muhkem hâle gelmiştir.⁴² Artık vakfın ihlâl ve ta‘tiline ihtimal bile kalmamıştır.⁴³ Şer‘iyye sicillerinden edindiğimiz kanaata göre bu usul imparatorluk boyunca takip edilen bir “prosüdü” halini almıştır. Barkan’ın “göstermelik bir formalite”⁴⁴ olarak değerlendirdiği bu mutâd usulün hukûkî tutarlılığa ve ittirâda

40. Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri(Kanunî Devri-Ma‘rûzât), 4.kitap, s.47; Bu madde Millî Tetebülar Mecmuasında Yayınlanan Ma‘rûzât’ta yer almamaktadır.

41. Mevkûfâtı, Mehmed (Ö.1065H.), el-Mevkûfât(Mültekâ Şerhi), Matbaa-ı Osmâniyye, 1315, c.I, s.366; Molla Hüsrev, a.g.e., c.II, s.132.

42. İbn Âbidîn, İbn Nüceym’in “Paranın Vakfının İhtilâfsız Câiz” olduğuna dair görüşünü; bu konuda yetkili bir hâkimin buna hükmetmesiyle izâh eder. Zira selâhiyetli bir hâkimin hükmü bu konudaki ihtilâfi ortadan kaldırır ve müctehedün fiî olan mesele, artık kazıyye-i muhkeme hâline gelmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Reddû’l-Muhtâr, c.V, s.363.

43. Kayseri Şer‘iyye Sicilleri, 81 Nolu Defter(H.1084) blg.142; 84 Nolu Defter(H.1087), blg.11,55,75,76,81,134,184,424; Kastamonu Şer‘iyye Sicilleri, 429-19 Nolu Defter(H.1124-1125), blg.63,70,71,77. Biz müracaat için bu belgelerin numaralarını verdik, ancak bu formaliteye bütün para vakıflarında rastlamak mümkündür.

44. Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXV.

gösterilen aşırı hassasiyetten de kaynaklanmış olması da gözardı edilmemelidir. Zîra ilk dönemlerde şer'î mahkemede hâkim hükmüyle sıhhat ve lüzûmuna hükmolunan para vakıfları tescil edilirken ayrıca kendilerine "müvellâ"⁴⁵ denilen mütehasıs hâkimlerin de onayından geçirilmek suretiyle sıkı bir takip altındaydı.⁴⁶ Ancak başlangıçtaki kuralcı tutumun yerini zamanla daha sade bir tarzın aldığı söylemek mümkündür. Zîra son dönemlerdeki şer'îyye sicillerinde "... hasebi'l-âde vakf-ı mezbûrdan rüçü' ve istirdâd ve da'vâsından sonra ... 'alâ kavli men yerâhu mine'l-'eimmeti'l-müctehidîn vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-ı sahîh-i mer'î itmeğın min ba'd vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım olub ta'til ve tağyîrine mecâl mümteni'ü'l-ihtimâl oldu ..." şeklinde yer alan ifâdelerin daha muhtasar olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Bu şekilde tescil olunan vakıfdan rüçü etmek kesinlikle mümkün değildi.⁴⁷

3. Vakıf paraların korunmasında matuf tedbirler

a) Para Vakıflarında Devamlılığın Sağlanması

İlk dönem İslâm hükûkçularının para vakfıyla ilgili endişeleri daha çok bunun sürekliliğinin nasıl sağlanacağından kaynaklanmaktaydı. Zira onlar te'bîdi vakıfta bir esas olarak kabul edip, menkûl ve paraların yok olmaya müsâit olabileceği tereddütünü taşımaktaydılar.⁴⁸ Bu tereddüdü izâle için zaman zaman uygulamada bazı tedbirlere baş vurulduğu görülür. Bu cümleden olarak kurulan bir vakıfta "vakfedilen parayı içindeki altın ve gümüş miktarı değişmeyen

45. Müvellâ: Bir kazâda vukû bulan bazı özel davâları, o kazâ hakiminin görmesinde sakınca ve mâni bulunduğu zaman o davâlara bakıp hüküm vermek üzere tayin olunan özel nitelikli hâkimlere denir. Bunlar saltanat tarafından tayin edilip hangi konuda görevlendirilmişlerse o konulara bakar, başka davâlara bakmazlardı. Daha fazla bilgi için bkz. Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1993, c.II, s.640.

46. Kayseri Şr.Sc., 84 Nolu Defter, s.87'de, 184 numaralı belgede kayıtlı Hacı Turgut Evkâfı'na dair vakfiyede iki müvellânın onayının olduğunu tesbit ettik. Vakıf davâları için görevlendirilen "müvellâ"lar için bkz. Molla Hüsrev, a.g.e., c.II, s.133-134; el-Meydânî, Abdülhanî Ö.(H.1268), el-Lübâb(Kudûrî Şerhi), Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1978, s.430; Ali Haydar Efendi, Mecelle Şerhi, Beyrut, 1991, c.IV, s.562.

47. "Zeyd şu kadar akçesini bir cihete vakf ve teslîm-i ile'l-mütevelli ve tescil-i şer'î itirdikten sonra Zeyd nâdim olub vakfından rüçü'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Şeyhülislâm Çatalcah Ali Efendi Ö.(H.1103), Fetevâ-yı Ali Efendi, Matbaa-ı Âmire, 1311, s.209.

48. el-Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebû Bekr Ö.(H.587), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, c.VI, s.220; en-Nevevî, a.g.e., c.XV, s.325; İbn Kudâme, a.g.e., c.X, s.640-641; el-Merginânî, a.g.e., c.III, s.16.

sağlam bir para esasına bağlamak suretiyle, derâhim ve denânirin “ayn” menzilesine tenzil olunan emsâl-i mütedâvile ve dâimesi in‘idâm ve inkitâdan sâlim ve hâli olup ma‘nâ-yı te‘bîd sâbit ve câri olabileceğini ve hatta bu bakımdan kıymetli maden olarak, miktar ve ayarı sâbit kalacak sağlam bir paranın, zamanla harap ve tamire muhtaç ve yangın tehlikesine de maruz bulunmayacağı için, kıymetlerini devamlı olarak kaybetmek tehlikesine maruz olan binalara nazaran daha elverişli sayılabileceği ileri sürülmüştür.⁴⁹ Ancak buna da şöyle itiraz edilebilir; para şeklen itlâf ediliyor görünse de gerçekte değer itibarıyla bâkidir.

İmam Züfer’in para vakfının devâmını sağlaması hususunda önerdiği “mudârebe” ortaklığında insiyatifin daha ziyade işletmecide olması hasebiyle, zarar gibi aleyhte ortaya çıkabilecek neticeden daha çok vakıf etkileneceği için devlet burada murâbaha akdini tercih etmiştir.

Muayyen bir nisbette yıllık(%15) nemânın dışına çıkmamak kaydıyla yapılan murâbaha akitleri devlet garantisindedir.⁵⁰ Burada mu‘âmele-i şer‘iyye⁵¹ ile murâbahaya⁵² verilen ve ticârete aktarılan paradan elde edilen kârın sarfedilmesi yoluyla para vakfının devamlılığı amaçlanmıştır. Şunu belirtmekte fayda var, sarf kesinlikle kârdan yapılır, asl-ı mâldan yapılmaz. Aksi halde tazmîni gerekir.⁵³ Bunun yanında vakıf paranın istirbâh olunmasında(kâra verilirken) da belli tedbirler alınmıştır. Şimdi kısaca bundan bahsedelim.

49. Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXVI.

50. Ebussuûd, Ma‘rûzât, Mîli Tettebuât Mecmuası, c.I, sayı 2, s.344.

51. Mu‘âmele-i Şer‘iyye, fetvâ kitaplarında şöyle yer almaktadır: “Zeyd ‘Amr’dan bin akçe isteyüb, onu on bir üzerinden(%10) bin akçe alub ‘Amr kaftânın çıkarub Zeyd’e yüz akçeye satdım, dise Zeyd dahi kabûl edüb kaftânı Bekr’e hibe idüb, Bekr dahi kaftânı ‘Amra hibe eylese bu tarik üzere mu‘âmele-i şer‘iyye midir? el-Cevâb: Şer‘iyyedir.

Sûret-i mezkûrede olan ribh harâmıdır, dise ona nesne lâzım olur mu?

el-Cevâb: Mu‘âmele-i sahiha olıcak harâm dîmemek gerek.” (Ebussuûd)

“Mesele: Ba‘zı hile-i şer‘iyyelere Zeyd, “Hile, Tanrıyı aldatmaktır” dise ne lâzım gelir?

el-Cevâb: Ta‘zîr-i belîğ ve tecdüd-i imân lâzım gelir.” (İbn Kemâl), Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXIV.

52. Murâbaha: Mu‘âmele-i şer‘iyye ile paranın kanunla belirtilen oran çerçevesinde ribh(kâr) şartı koşularak işletmeciyeye verilmesidir. Bursa şer‘iyye sicillerindeki kayıtlara göre söz konusu yöntemle işletilen 545 para vakfından 146’sının yüzyıldan fazla yaşamış olması bunlar içerisinde 138 yıl ayakta kalmış bir para vakfının bulunması te‘bîd tartışmalarına açıklık getirmesi açısından önemlidir. Daha fazla bilgi için bkz. Çizakça, Murat, Risk Sermayesi ve Para Vakıfları, İlimi Neşriyat, İstanbul, 1993, s.68-71.

53. Konuyla ilgili Neticetü’l-Fetevâ isimli eserde(Seyyid Hâfiz, İstanbul, 1262, s.194) şöyle bir fetvâ vardır:

“Gallesi bir mahallenin avârızına meşrûta nukûd-ı mevkûfenin mütevellisi Zeyd, nukûd-ı mevkûfeyi istirbâh itmeyüb(nemâ ile işletmeyüb) avârız cem’ine me‘mûr olanlara asl-ı mâldan şu kadar akçe virse, Zeyd’e meblağ-ı mezbûru tazmîn lâzım olur mu?

el-Cevâb: Olur.”

aa) Vakıf Parayı Murâbaha İle İşletecek Kişilerde Aranılan Şartlar

Vakıf parayı işletecek kimselerde belli özellikler aranmış ve bu imkan her ticâret adamına da verilmemiştir. Bunun için O zamanki ticârî hayat içerisinde temayüz etmiş kimseler seçilmiş, yalancılık ve fesad ithâmı altında bulunanlara verilmemiştir.⁵⁴ Vakıf paraların çalıştırılmasında yerli tüccâr ve iş adamları tercih edilmiş; fakirlere, iflas edenlere, yolculara, kadınlara, müderrislere, sipâhîlere, yeniçerilere, tımâr sahiplerine ve benzeri devlet adamlarına verilmemesi şart koşulmuştur. Ayrıca vakf-ı nükûdun akçesi zengin ve servet sâhibi kimselere değerli bir rehin karşılığında verilip, iflâs etmiş kimselere verilmemesi hususunda emr-i sultânî(kanun) ve hüküm sâdir olmuştur.⁵⁵

bb) Vakıf Parayı Kullanma Hususunda İşletmeciden İstenilen Teminatlar

Vakıf paraları gerek karz olarak isteyen, gerekse ticârî kredi olarak isteyen -şer'iyeye sicilleri vakıf paraların genelde ticârî kredi şeklinde istihdâm edildiğini göstermektedir- kişilerden belli teminatlar istenmiştir. İstenen bu teminatlar para vakıflarının zayi olmamasına matuf tedbirlerdir. Bu teminat, ya borcu karşılayabilecek kıymetli bir rehin, o zamanki tabirle "rehn-i kavî" veya borçlu ödemediği zaman borcu ödeyecek zengin bir kefil, eski tabirle "kefil-i melî" şeklinde olmaktadır.⁵⁶

b) Kanun Dışı Murâbahacılığın Yasaklanması

Murâbaha işlemlerinde esas alınmak üzere kanunla belirlenen ribh oranlarının dışına çıkılmasının yasaklanması; dolaylı da olsa para vakıflarının müesseseseleşmesinde etkili olmaktadır. Zira yasal oranın üstünde yapılan muâmeleler tescil olunmayacak, bunlarla ilgili davâlar dinlenmeyecek, daha önce yapılan tesciller ise düzeltilecekti. Resmî hadlerin dışına çıkanlara sürgün, küreğe konulma ve hapis cezası gibi müeyyideler getirilmiştir.⁵⁷

54. Kayseri Şer'iyeye Sicilleri, 84 Nolu Defter(H.1087) s.87/ blg.184.

55. Akgündüz, Vakıf Müessesesi, s.164; Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXVI.

56. Kastamonu Şer'iyeye Sicilleri, 429/19 Nolu Defter(H.1124-1125) s.33/ blg.63.

57. Çağatay, a.g.m., s.51; Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXVII.

4. Vakfiye kayıtlarının tezvire karşı korunması

Bu husustaki alınan önlemler sadece para vakfı için değil, özellikle bütün vakfiyeler için geçerlidir. Şer'iyeye sicillerindeki kayıtlara göre, sahte belge düzenleyerek zaman zaman gerek tevliyette ve gerekse mürtezika cihetinde hak sâhibi olduğu iddiâsıyla bir takım kişilerin zuhûr ettiği görülmüştür. Bu durumların önüne geçmek için kurulan vakıfların bir sureti de "Defter-i Hâkânî" halk tarafından "Defterhâne" denilen merkeze gönderilerek oradaki kütüklere kaydolunuyordu. Buradaki kayıtlar çok dikkat ve itinâ ile tutulup bir tashîh ve tebdîl gerektirdiğinde yapılacak değişiklik padişahın bilgisi dâhilinde olurdu. Dolayısıyla kuyûd-ı hâkânî tezvîrden sâlim olmakla,⁵⁸ vakıf davâlarında; hakikatin tesbâtinde hükme medâr bir hüccet mesâbesindedir.

C. Avâız ve Nüzûl (Savunma Fonu) Vergisi Yükümlülüğü

Belki de, Osmanlılarda para vakıflarının kurumsallaşmasında rol oynayan en önemli faktörlerden birisi avâız ve nüzûl vergileridir. Çünkü şer'iyeye sicillerindeki kayıtlara göre, para vakıflarının çoğunun, ödenemeyen avâız ve nüzûl vergilerini ödemek için kurulduğu dikkat çeker. Para vakıflarıyla, avâız vergileri arasındaki irtibâta geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için avâız vergileri hakkında bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1. Avâız Vergileri

a) Mahiyeti ve Tarihçesi

Adından da anlaşılacağı üzere ârizî ve olağanüstü harcamaları karşılamak üzere toplanan vergilere avâız vergisi denir. "Tekâlif-i Dîvâniyye" veya "Avâız-ı Dîvâniyye" diye tabir olunan bu vergiler divan tarafından toplanmaktaydı. Ne zaman ortaya çıkacağı belli olmayan bir harp ve onun açacağı masraflar ve tekrarlanma süresi Padişah'ın fermanı ile bildiriliyordu. Bu husus şer'iyeye sicillerinde açıkça görülür.

Avâız, zengin müslümanların sevap işlemeye matuf olarak cihâd harcamalarında devlete yardımcı olmaları isteğinden doğmuştur. Daha sonraları mâliye

58. Pakalın, a.g.e., c.I, s.419.

teşkilatı geliştikçe reayânın isteğe bağlı yardım ödemeleri artık ödenmesi zorunlu vergi haline dönüşmüştür.⁵⁹ Şer'î vergilerin dışında "avâriz" adı altındaki vergiler Fâtih ve II. Beyazıt dönemlerine kadar uzanır. Tekâlîf-i örfiyyeden olan bu vergi başlangıçta harp masrafları karşılığı fevkelâde bir vergi iken, sonraları malî zaruretler sebebiyle daimî bir şekil almış ve buna yenileri eklenerek nihayet sayı itibarıyla doksan yedi çeşide ulaşmıştır.⁶⁰ Barkan, avâriz vergilerinin Osmanlı imparatorluğunun ilk dönemlerinden beri alınmakta olduğunu, hatta Anadolu Beylikleri ve İlhanlılar zamanında da câri olduğunu belirtir.⁶¹

Osmanlılarda bu vergilerin mükellefleri "avâriza bağlı hânelere yani evlere ve toprağa sahip olan kişiler" idiler. Bunun altında yatan gerekçe sefere yardım edecek kişilerin durumlarının, sahip oldukları bu tür emlakla tesbit edilmesidir. Memleket nüfusu önceden, bu vergilerin tevzii ve taksimine esas teşkil eden adına "avâriz-hâne" denilen vergi birliklerine bölünmüştü. Buradaki "hâne" sözü tek ailenin oturduğu dam anlamına olmayıp, emlakı bulunan ve arazi tasarruf eden kişilerden bir nisbete göre tanzim edilmiş, bekar ve evli belli sayıdaki erkekler grubunu ifade ediyordu. Bunların tayini itibarı olup halkın, zengin, şehirli, köylü, muhacir olup olmadığına bakılmaksızın sahip oldukları ev, tarla ve dükkanların miktarına göre ayarlanmaktaydı. Bu vergi birlikleri içerisinde yer alan kişiler "alâ", "evsat" ve "ednâ" gibi çeşitli derecelerde vergiye iştirak etmekteydiler. Her hânenin(vergi birliğinin) sayısı üç, beş, on veya on beş kişiden oluşabilmekteydi. Avâriz-hânesine yazılacak erkeklerin çalışıp kazanmaya güç yetirecek yaşta olmaları gerekirdi. Bu birlikler içerisinde yer alıp da, bu vergileri ödemeye güç yetiremeyen kişilerin hisseleri zenginler tarafından verilmekteydi.⁶²

Avâriz, Suriye, Bağdat, Girid ve Yemen eyâletleri dışındaki eyâlet reayâsından alınırdı. Her sene vâli, voyvoda ve kadıların nezâretiyle iki taksit şeklinde toplanır, yükümlüleri toplu bir şekilde sorumlu tutulurlardı.⁶³

Önceleri, aynen eşya veya hizmet şeklinde ödenmesi öngörülen bu vergilerin zamanla para olarak bedelinin ödenmesi kanun kapsamına alınmıştır.⁶⁴ Bu

59. Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, c.II, s.190-191.

60. Eldem, Vedat, Osmanlı İmparatorluğunun İktisâdî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s.165-166; Pakalın, a.g.e., c.I, s.112,114.

61. Barkan, Ö.Lütfî, Avâriz, İ.A., M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1979, c.II, s.14.

62. Barkan, Avâriz, İ.A., c.II, s.14-15; Akdağ, a.g.e., c.II, s.197,200.

63. Cin-Akgündüz, a.g.e., c.I, s.336. *

64. Barkan, Avâriz, İ.A., c.II, s.17; Akdağ, a.g.e., c.II, 197-198.

vergiler içerik itibarıyla şöyledir: Ordunun sefer esnasında gerek duyduğu zahire veya bedeli, yine et ihtiyacını karşılamak için istenen koyun, sığır, deve ya da karşılığı para, ordunun geri hizmetlerinde ya da donanmada görevlendirilmek üzere istenen “kürekçi” “kalyoncu” neferi veya bedelleri, nihâyet yılda iki taksitle istenen “Avâız ve Nüzûl Akçesi” “İmdâd-ı Hazeriyye” ve “İmdâd-ı Seferiyye” gibi vergiler avâız vergileri içerisinde yer almaktadır.⁶⁵

Avâız vergilerinin çeşitlerine geçmeden önce, ordunun konaklama masraflarını karşılamak için toplanan nüzûl vergisinin de avâız kapsamına girdiğini belirtmek isteriz.

b) Avâız Vergileri

Avâız vergileri çok çeşitli olup, burada belli başlı bir kaç çeşidinden bahsetmek istiyoruz.

aa) İmdâdiye-i Seferiyye

Devletin cihâd için düzenlediği seferlere maddî açıdan destek sağlamak için konan vergi çeşidi olup Tanzimat’la beraber normal vergiye dönüştürülmüştür.

bb) İmdâdiye-i Hadariyye

Seferberlik vakti dışında toplanan bir vergi çeşidi olup yılda iki taksitle alınıyordu.

cc) İâne-i Cihâdiyye

Seferberlik ilânından cihâda yardım için geçici olarak toplanan vergiler olup periyodik değildi.

dd) Avâız Akçesi

Avâız-hânesi başına alınan ve zamanla paranın değer kaybına nisbetle arttırılan maktû ve nakdî bir vergidir.⁶⁶

ee) Kürekçi Bedeli

Devlet Deniz seferlerinde savaşa iştirak eden kürekçileri esir ve mahkumlar arasından temin ettiği gibi bazan da bu yeterli gelmiyordu. Bu durumda kürek çekecek kişileri ücretle temin ediyordu. İşte bunların ücretleri avâız vergilerinin bir çeşidi olan “Kürekçi Bedeli” olarak toplanmaktaydı.

65. Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, T.T.K., Ankara, 1991, s.105-106.

66. Cin-Akgündüz, a.g.e., c.I, s.367.

ff) *Sür-sat*

Avâız vergilerinin bir diğer çeşidi de “Sür-sat”tır. Sür-sat askerlerin geçeceği yolların üzerine kurulan “menzil” teşkilâtına cins ve vasıfları belli zahîreyi götürüp satmaktır.

Bunlardan başka, ordudaki savaş atlarının yiyeceği arpa ve samanın tedârîki ve nakli, savaş araçlarının tedârîki; kale ve hisar yapımı için yardımcı güçlerin temini gibi her türlü lojistik destek de avâızın bir çeşididir.⁶⁷

Ayrıca ordunun konakladığı yerlerdeki masraflarını karşılamak üzere zahîre veya bedeli şeklinde toplanan “nüzü” vergisi de avâızın bir çeşidi olup zaman zaman avâız tabiriyle yan yana kullanılmıştır.⁶⁸

2. Avâız Vergilerini Ödemek İçin Kurulan Para Vakıfları

Para vakıflarının teessüsü ve yaygınlaşmasının en önemli sebeplerinden birisi örfî vergilerin ağırlaşması ve sık sık istenir hale gelmesi sonucu reyânın içine düştüğü sıkıntıdır.⁶⁹ Büyük kısmını “avâız” ve “nüzü”ün oluşturduğu bu vergileri halkın ödemekte zorlandığı görülmektedir.⁷⁰

Özellikle bu vergilerden “tekâlif-i şâkka” olarak bahsedilmesi de bunların halka ne denli ağır geldiğine delâlet etmektedir. Reyâdan oldukları halde bazı kimselerin, devletin kendilerine verdikleri bir kısım hizmetler karşılığında, bazılarının da berâtla Padişah tarafından doğrudan vergiden muaf ve müsellemler tutulmaları ve bunların sayılarının zamanla artması, vergiyi ödeyen diğer kişiler üzerindeki yükü arttırmakta ve vergiyi ödeyemez hale sokmaktaydı.⁷¹

Zamanla bir sosyal yara haline dönüşen avâız vergileri halkı fakir ve perişan etmişti. Ağır vergiler altında ezilen halk kadınlara sundukları arzu-hâl yoluyla merkezden verginin hafifletilmesini istemiş, padişahlar da zaman zaman verginin tenzil edildiğine dair fermanlar ısdâr etmek durumunda kalmışlardır.⁷²

67. Barkan, Avâız, İ.A., c.II, s.14; bkz. Adana Şr. Sc.(H.1156-1157) 17 Nolu Defter, blg. 76,278,352,357,358,361.

68. Harput Şr. Sc.(H.1103-1133) Tarih ve 391 Nolu Defter, blg. 357,378,380,384; Kayseri Şr. Sc.(H.1084) Tarih ve 81 Nolu Defter, blg. 142; (H.1087) Tarih ve 84 Nolu Defter, blg. 134,325,405

69. Barkan, Avâız, İ.A., c.II, s.18.

70. Pakalın, a.g.e., c.I, s.114.

71. Avâız için kurulan bir para vakfında, konuyla ilgili şu ifâdeler yer alır: “... mahalle-i mezbûre-de vâki’ olan menzilleri için kendülerinden ve evlâdlarından hâne-i avâız ve nüzü ve sayır tekâlif-i şâkka taleb etmeyelim...” Kayseri Şr. Sc.(H.1084), 81 Nolu Defter, blg. 142; Ayrıca bkz. Kayseri Şr. Sc.(H.1087) 84 Nolu Defter, blg. 81, 134, 424.

72. Harput Şr. Sc.(H.1103-1133) Tarih ve 391 Nolu Defter, blg. 318, 439.

Şer'iyeye sicillerinde konuyla ilgili belgelere pek sık rastlamak mümkündür. Vergilerin ağırlığının reyâyâyı bazen iskâna zorlayacak derecede dramatik boyutlara ulaştığı görülür. Hicrî 23 Rebfülevvel 1087 tarihli bir belgede Karahisar Kazâsı halkının çoğu, avâriz ve nüzül vergilerini ödeyemediklerinden dolayı terk-i diyâr etmişler, daha sonra kazâ halkının tekrar memleketlerine dönmeleri için Padişah, sözkonusu verginin sadece yarısının alınması hususunda fermân çıkarmıştır.⁷³

İşte avâriz ve nüzülü ödeyemeyen reyâyânın bu müşkilâtı mahalle ve köy ahâlisi arasındaki dayanışmayı artırmıştır ve hayır sâhibi zengin kimselerin avârizin temini hususunda para vakfetmeye zorlamıştır.⁷⁴ Bu sebeple avâriz için kurulan para vakıfları başka amaçla kurulan diğer para vakıfları arasında önemli bir yer tutar. H.1078-1220/ M.1667-1805 yılları arasında Bursa'da kurulan 1563 para vakfının oran itibarıyla yarıya yakınının avâriz için kurulduğuna görülür.⁷⁵

Mahalle veya köylerin hâne-i avârizına para vakfeden kişileri para vakfetmeye sevkeden uhrevî mükâfâtın yanında dünyevî çıkarların da olduğunu belirtmekte fayda var. Çünkü bu şekilde vakıfta bulunan kimselerin kendileri ve evlatları başta avâriz olmak üzere her türlü örfî vergiden muaf tutuluyorlardı. Vâkıflar vakfederken kendilerinin ve çocuklarının vergiden muaf tutulmalarını şart koşmasalar da, mahalle veya köy sakinleri ağızbirliği etmişcesine kendileri lehinde vakıfta bulunan kimseden ve çocuklarından hâne-i avâriz ve nüzül ve sâir diğer örfî vergileri talep etmeyeceklerini hukûkî olarak taahhüt etmeleri ayrıca bu bağlamda davacı olmayacaklarını belirtmeleri bir "hîle-i şer'iyeye" ihtimâlini akla getirmektedir. Bu durum şer'iyeye sicillerinde yer alan konuyla ilgili vesîkaların genelinde açıkça görülmektedir.

Mevzû ile alakalı uygulamadan şu örneği verebiliriz:

"Medîne-i Kayseriyye'de Hisânîli Sükkânından el-Hâc Mahmûd b. Rasûl nâm kimesne tarafından vakf-ı âtiyî'z-zikri ikrâra vekîl-i sâbitü'l-vekâlesi olan es-Seyyid 'Ali b. es-Seyyid Ca'fer Çelebî nâm kimesne mahfil-i kazâda mahalle-i mezbûrenin hâne-i 'avâriz vakfı olan nukûd-ı mevkûfesine bi'l-fi'l mütevellîsi olan el-Hâc 'Ali b. Halîl nâm kimesne mahdarında bi'l-vekâle ikrâr ve

73. Kayseri Şr. Sc. 84 Nolu Defter, blg. 405.

74. Barkan, Avâriz, İ.A., c.II, s.18.

75. Daha fazla bilgi için bkz. Çizakça, Murat, Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993, s.81-144 ek bölümdeki tablolar.

takrîr-i kelâm idüb müvekkilim mezbûr el-Hâc Mahmûd ahlâs mâlından otuz beş gurûş ifrâz idüb hasbeten li'llâhi te'âlâ ve talebeten li-mardât-i Rabbihi'l-e'lâ mahalle-i mezbûrenin hâne-i 'avârizına vakf ve habs idüb şöyle şart eyledi meblağ-ı mezkûr mütevellî-yi mezbûr yediyle beher-sene istirbâh olunub hâsil olan nemâ mahalle-i mezbûrenin 'avârizına sarf oluna deyü mütevellî-yi mezbûra teslîm ol dâhî vech-i muharrer-üzere ahz ve kabz ve teslîm eyledi didikden sonra mütevellî-yi mezbûr vekil-i mezbûrın sâdır olan ikrârını vicâhen ve şifâhen tasdîk idüb emr-i vakf tamâm oldıktan sonra ahâlî-yi mahalle-i mezbûrede Mustafa b. 'Ali ve el-Hâc Yûsuf b. el-Hâc Halîl ve Kara 'Ali b. Ömer ve 'Ali Çelebî b. İbrahim nâm kimesneler ve sâyirleri vekil-i mezbûr es-Seyyid 'Ali Çelebî mahdarında her biri bi-tav'ihim ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb mezbûr es-Seyyid 'Ali Çelebî'nin müvekkil-i merkûm el-Hâc Mahmûd'ın mahalle-i mezbûrede vâki' menzilleri için kendünden ve evlâdlarından hâne-i 'avâriz ve nüzûl ve sâyir-i tekâlif-i 'örfiyyeden bir akçe ve bir habbe salyâne taleb itmeyelüm ba'de'l-yevm birimiz merkûm el-Hâc Mahmûd'dan salyâne taleb iderssek lede'l-hükkâmî'l-kirâm mesmû'a ve makhbûle olmasun didiklerinde ğibbe't-tasdîki's-şer'î mâ vaka'a bi't-taleb ketb olındı. Fi'l-yevmi'l-'işrîn min Rebî'i'l-Âhir sene 1087.

Şühûdü'l-Hâl

Ömer Efendi	Mustafa Dede
es-Seyyid Mustafa	Seyyid Halîl 'Ali
es-Seyyid el-Hâc Mahmûd	Seyyid Mûsâ
Ehûhu Seyyid Mahmûd	Seyyid Yahya Bekir Çelebî
Seyyid Veli	Seyyid 'Ali
Seyyid 'Ali Mustafa	Şa'ban '
'Abdi Kara Mustafa	Mustafa Halîm ⁷⁶

Yukarıdaki vesîkadan anlaşılacağı gibi, vâkfolunan para hâne-i avâriz mükelleflerinin vergi yükünü hafifletmekte, onlar da buna karşılık vâkıfın ve çocuklarının menzillerine isâbet eden vergiden onları muaf tutmaktadırlar. Dolayısıyla bu durum her iki tarafa da karşılıklı fayda sağlamaktaydı.

Bu izahların yanında bazı hususlara da temas etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Buraya kadar ki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere avâriz vergisi bir manâda cihâda hazırlıktır. Gücü ve kudreti yerinde olan her bir müslü-

76. Kayseri Şr. Sc. 84 Nolu Defter, blg. 81.

manın cihâda katılması dinî bir görevdir.⁷⁷ Aynı şekilde fiilen cihâda katılmayan mal ve mülk sâhibi müslümanların da savaş giderlerine katkıda bulunmaları ibâdet mesâbesinde bir vazîfedir.⁷⁸ İşte durumu iyi olanlardan istenen mal ve para yardımı Osmanlılarda zamanla kurumsallaşarak ihtiyârî bir ibâdet olmaktan çıkıp “Avâriz-ı Dîvâniyye” veya “Avâriz Akçesi” diye ödeme zorunluluğu olan bir çeşit vergiye dönüştüğüne daha önce temas etmiştik. Devlet başkâmı tarafından vaz’ olunması hasebiyle bu vergi, örfî vergiler içerisinde mütâlâ edilse de yukarıda görüldüğü gibi şer’î bir esasa dayanır. Bu da kanaatımızca bu amaca matuf para vakfedenlerce dikkate alınan bir unsur olmuştur. Zira vâkîf parasını vakfederken, vergisini ödeyemeyen fakir kimselere yardımcı olduğu kadar cihâda katkıda bulunduğunun da şuuru içerisindeydi. Nitekim Hz. Ömer, Hz. Peygamber’e Halid b. Velid’in zekât vermediğini şikayet ettiğinde; Rasulullah(S.A.V.): “Halid’e zulmetmeyin çünkü O, zırhlarını ve atlarını Allah yolunda hapsetti(vakfetti)”⁷⁹ Vakfolunan şeylerde “te’bîd” genel bir esas iken silah ve savaş atlarının vakfiyyeti sünnet sebebiyle bu genel kuralın dışında tutulmuştur. Bunu ise fukahâ cihâd esprisiyle açıklar. Zira silah ve savaş atlarının vakfolunması cihâda maddî yönden destek sağlaması hasebiyle “kurbet” kapsamı içerisinde değerlendirilmelidir.⁸⁰ İşte avâriz vergileri için kurulan para vakıflarının da bu kapsam içerisinde mütâlâ edilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Belki avâriz için bu denli fazla para vakfî kurulması ve yaygınlaşmasında rol oynayan faktörlerden birisi de kurbet(ibâdet) unsuru olmasıdır.

Avâriz vakıflarının diğer vakıflardan ayrıldığı nokta, bunlar ilk kurulduğu zaman avâriz vergilerini karşılamak gibi özel bir maksadı gerçekleştirmeyi amaç edinmişti. Bu vergiler de vatan ve dîn müdâfası için belirecek donatım ve masraflarını karşılamak içindi. Daha sonra örfî vergilerin ortadan kalkması ve vâkıfların şartlarının da unutulmaya yüz tutmasıyla, bu vakıfların sarf yerleri de mahalle ve köy heyeti kararıyla değişmiştir. Artık gaye itibarıyla da genişlemiş, şehirlerde belediye ve bayındırlık hizmetlerini, köy ve mahallelerde de bir takım sosyal hizmetleri finanse eder hale gelmiştir. Bundan böyle bu vakıfların geliri, su yolu, kaldırım inşası, esnaftan hastalık dolayısıyla iş güç

77. Bkz. Hucurat, 49/15; Sâff 61/11.

78. Bkz. Mâide 5/35; Tevbe 9/16.

79. Buhâri, Cihâd 89; Müslim, Zekât 11; Ebû Davud, Zekât 22; Nesâî, Zekât 15.

80. el-Merginânî, el-Hidâye, c.III, s.16; İbnü'l-Hümâm, Feihü'l-Kadir, c.VI, s.218.

ve kazançtan âciz kalanların, kimsesiz, dul ve yetimlerin bakımı, kredi ihtiyacı olan esnafa sermaye temini veya cenaze masrafı gibi mahalle veya köyün ortaya çıkacak fevkelâde masraflarına harcanması âdet haline gelmişti. Mahalle veya köylerin ârizî olarak zuhûr edebilecek sosyal ihtiyaçlarını karşılamak üzere öteden beri var olan gelen son devirlerdeki nemâ karşılığı işletilen “Avâriz Akçesi”de hâne-i avâriz için kurulan para vakıflarının bir uzantısıdır.⁸¹ Gaye ve maksat yönünden değişim gösteren avâriz vakıflarının Osmanlı'nın son dönemlerinde birer sosyal güvenlik kurumuna dönüştüğü görülür. Bu gerçeği Kazıcı, şöyle ifade eder: “Günümüz sosyal devletlerin, toplumun geleceği için düşündüğü ve kanunlarla güvence altına almaya çalıştığı kurumları Osmanlı ve diğer İslâm devletlerinde avâriz vakıfları sayesinde, devletin katkı ve koordinatörlüğü olmadan gerçekleştirilmiş ve hatta bugünkü seviyesinden daha ileri bir duruma gelmiştir denebilir.”⁸² Ancak bu görüşün Osmanlı'nın son dönemi için daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü başlangıçta avâriz vakıflarının maksadı daha hususî idi.

Önceleri mütevellîler tarafından idâre edilen ve evkâf nezâretince murâkabe yapılan avâriz vakıflarının 1869 yılında önemli bir kısmı belediyelere devredilmiştir. Ancak Cumhuriyet döneminde vakıf paralarının âidiyeti belediyeler ve vakıflar müdürlüğü arasında yine tartışma konusu olmuş ve neticede 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı kanunun 110. maddesinin 6. fıkrası gereği avâriz ve gelirlerini belediyeler vâridâtı gibi kabul etmiştir.⁸³

D. Ekonomik Faktör

Osmanlılarda para vakıflarının kurumsallaşmasında rol oynayan faktörlerden bir diğeri de ekonomik faktördür.

Kredi ve borç alıp verme işi bugün olduğu gibi geçmişte de ticârî ve iktisâdî hayatın ayrılmaz bir parçasıydı. İşte bu ihtiyacın karşılanmasında para vakıfları bir kredi kurumu olarak görev yapmaktaydı. Tüccâr ve esnaf ihtiyaç duyduğu krediyi %15'lik nemâ ile para vakıflarından temin edebilirdi. Bu anlamda para vakıflarının Osmanlı toplumunda ticârî hayatla çok yakından ilintili olduğu görülür.

81. Barkan, Avâriz, İ.A., c.II, s.18; Cin-Akgündüz, a.g.e., c.II, s.53; Öztürk, Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara, 1983, s.85.

82. Kazıcı, Ziya, İslâmî ve Sosyal Açısından Vakıflar, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985, s.91.

83. Cin-Akgündüz, a.g.e., c.II, s.126; Barkan, Avâriz, İ.A., c.II, s.18.

Evveleminde vakfolunan paraların işletilmesinde mudârebe akdi bir plasman yöntemi olarak kullanılmış olsa bile bu müessesleşme boyutuna ulaşmamıştır. Bunda, mudârib(işletmeci)in kasıt, kusur veya ihmali bulunmadıkça meydana gelecek zarardan sorumlu olmaması ilkesi müessir olabilir. Mudârebenin olası bir zarar riskini taşımasından dolayı ve vakıf mallarının işletmesinde hayır amacı bulunduğu için, anaparayı zarara karşı korumak üzere karz yönteminden yararlandığı görülmektedir. Zira karz akdinde müstakriz aldığı ödücü misliyle borçlanır. Zarar meydana gelse de anaparayı tazmîn etmek zorundadır.⁸⁴ Bu da vakıf paranın korunmasını sağladığı gibi sürekliliğine de yardımcı olur. Şer'iyeye sicillerindeki mudârebe akitleriyle ilgili davâlardan anladığımız kadarıyla, mudârib(işletmeci)ler zaman zaman sermaye sâhibinin parasını istismar etmişlerdir.⁸⁵ Bu durum vakıf paranın işletilmesinde belli oranda ribh(kâr)in şart koşulmasına zorlamıştır. Muâmele-i şer'iyeye yolu ile kâr karşılığı esnaf ve sanatkara verilen krediler şer'iyeye sicillerinde "murâbaha" akdi şeklinde tezâhür eder. Gerek "te'bîd" gerekse "vakıf paraların korunması" ilkesinden hareketle vakıfların genelinde kullanılan yöntem "muâmele-i şer'iyeye" - "murâbaha" olmuştur.⁸⁶ Bu, fiilî ve gerçek durumları yansıtan kadî sicillerinde şöyle ifâde olunur: "Kasabanın mütemekkin olan tüccâr-ı kavıyyü'l-iktidâr ve erbâb-ı sanâ'î'in mün'imleri ve mütemevvilleri ile mu'âmele-i şer'iyeye ve mu'âmele-i mer'iyeye ile mu'âmele olunması."⁸⁷ Buradan borç kredi alan kimselerin zengin tüccâr ve sanatkarların olduğu kolayca anlaşılacaktır. Bu husus şer'iyeye sicillerinden seçtiğimiz şu örnek üzerinde daha iyi anlaşılacaktır:

"Medîne-i Kastamonî mahallâtından Kebkebirler mahallesi sükkânından Benli el-Hâc Muhammed b. Muhammed nâm kimesne meclis-i şer'î kavîm vâcibü't-tekrîmde mahalle-i mezbûrenin hâne-i avârızı nukûd-ı mevkûfesine bi'l-fi'l mütevellî olan 'Ali Beg b. Seyyid Ahmed nâm kimesne ile yine mahalle-i mezbûre ahâlîlerinden el-Hâc Molla Muhammed b. el-Hâc Muhammed ve nüvvâb el-Hâc Muhammed b. Şa'ban ve Haffâf Muhammed Çelebî b. 'Ali ve Cengi el-Hâc 'Ali b. Ömer ve mu'alliminden el-Hâc 'Ali Beşe ve sâyirleri

84. Döndüren, Hamdi, "İslâm'da Para Vakfı-Kârı İlgili Şartlar", Altınoluk Dergisi, Mart 1991, s.29

85. Bkz. Kayseri Şr. Sc. 81 Nolu Defter, blg. 124,137; 84 Nolu Defter, blg. 122,140,241

86. Çizakça, a.g.e., s.71

87. Barkan-Ayverdi, a.g.e., s.XXXVI; Yukarıda geçen mu'âmele-i şer'iyenin bir diğer şekli de şöyledir: Vakfın mütevellisi borç alacak şahsın malını peşin para ile 100 akçeye satın alıp, sonra ona bir yıl vâde ile aynı malı 115 akçeye satarak borçlandırırsa bu %15 nemâ ile yapılan murâbaha anlamına gelir.

mahdarında ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb etyâb-ı mâl ahlâs-ı menâhdan yirmi guruş ifrâz ve habs idüb şöyle şart eyledi ki meblağ-ı mezbûr yed-i mütevellî-yi mezbûr ile rehn-i kavî ve kefil-i melî yahûd ikisinden biri onu on bir buçuk hisâbî üzere âhara irbâh ve istirbâh olunub bi-fazlî'llâhî te'âlâ hâsıl olan ribh ve nemâyı mahalle-i mezbûrenin vâki' olan salyane sarf olunub ol mukâlebede mahalle-i mezbûre ahâlisi benden ve ba'de'l-vefât evlâd-ı evlâdımdan bedel-i avâriz ve nüzûl ve sâ'ir tekâlif-i sultânîyye ve 'örfiyye taleb itmeyeler ol meblağ-ı merkûmî mütevellî-yi mezbûr'a def' ve teslîm oldahi ahz ve kabz idüb ba'de'l-yevm benden ve evlâd-ı evlâdımdan min ba'd tekâlif taleb itmek üzere te'ahhüd idilir didikde mukarr-ı mezbûrın cârî ve sâdır olan cem'-i kelîmât-ı meşrûhasını el-mukarru lehüm el-mezbûrân mütevellî 'Ali Bege ve sâ'irleri vicâhen ve şifâhen tasdik ve tahkik itdiklerinden sonra hâkim-i muvakkî'-i sadr-ı kitâb dahi nukûd-ı mevkûfeyi tecvîz iden e'imme-i müctehidîn rıdvânî'llâhî te'âlâ 'aleyhim ecma'in kaddese'llâhu bihi vakf-ı mezbûrın sıhhat ve lüzûmuna hüküm birle mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu fî gurre-i Sâferî'l-mükerrerem li-sene hams ve 'ışrîn ve mi'eteyn ve elf."⁸⁸

Belgeden de anlaşılacağı üzere, günümüzdeki kefil ve bir takım teminat karşılığında kredi veren bankacılık sistemiyle para vakıfları arasında bir benzerlik görülmektedir. Bu zamanla bankacılığın gördüğü bazı hizmetleri, o devirde ilkel şekliyle olsa bile para vakıflarının gördüğü anlaşılmaktadır. Bu da, o dönemdeki toplumun ekonomik ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı.

Önceleri avâriz vergilerinin ödenmesi için kurulan para vakıfları, zamanla benzeri bir takım müesseselerin kurulmasına da öncülük etmiştir. Bunlardan biri de "esnâf vakfî", "esnâf sandığı" veya "esnâf kesesi" olarak da bilinen "avâriz sandığı"dır. Mahalle sâkinleri ve esnaftan krediye ihtiyaç duyanlar düşük nemâ ile bu sandıklardan kredi almaktaydılar. Bu sandıklar esnaf bankası gibi hizmet vermekteydi. Zira esnaftan hastalık dolayısıyla iş, güç ve kazançtan aciz kalanlara yardım ettiği gibi sermaye ihtiyacı olanlara da sermaye temin etmekteydi.⁸⁹ Para vakıflarının ileri bir şekli olan ve esnaf arasında yaygınlaşmış "avâriz sandıkları" ile asrımızdaki ticâret bankaları arasında bir paralellik görülmektedir. Nitekim kooperatiflerin ve bankaların adının işitilmediği zamanlarda, avâriz sandıklarının mevcudiyeti, Mithat Paşa'nın ileride kuracağı bankanın da nüvesini oluşturmuştur.⁹⁰

88. Kastamonu, Şr. Sc., s.33/blg.63.

89. Öztürk, a.g.e., s.85; Cin-Akgündüz, a.g.e., c.II, s.53; Çağatay, a.g.m., s.49.

90. Çağatay, a.g.m., s.49.

Biz bu araştırmamızda vakfolunan paranın pratikte işletilme tarzının faizli bir işlem olup olmadığı tartışmasına, konumuz gereği girmedik. Ancak şunu da belirtmeden geemiyeceğiz. İncelediğimiz vesikalar içerisinde ribh veya nemâ olarak %15 üzerinde bir rakam görmedik. Ayrıca bu işlemlerde “rihb” ve “nemâ” tabirlerinin kullanılmasını da anlamlı buluyoruz.

Netice

Bu makale çerçevesinde ulaştığımız kanaatı şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Para vakıflarının Osmanlılarda kurumsallaşmasında örf önemli bir etken olmuş olup; fukahâ vakfın hukûkî meşrûiyyetine esas teşkil eden bir delil olarak değerlendirmiştir.

2. Başta Kanunî olmak üzere bir çok Osmanlı Sultanı fiilî olarak para vakfettikleri gibi, bu alanda kanunlaştırmaya giderek hukûkî engelleri de bertaraf etmişlerdir. Bunu yaparken şeyhülişlâmlik makâmına para vakfına cevâz veren kimseleri tayin etmişlerdir.

3. Devlet, politika olarak para vakfetmeye teşvik etmiş, vakfın murâkebesi ve sürekliliğinin sağlanması hususunda gerekli tedbirleri alarak hukûkî düzenlemelerde bulunmuştur.

4. Mükellefleri tarafından ödenemeyen avâriz ve nüzûl vergilerinin ödenmesi için vakfolunan paraların geliri, neticede cihad farizasının ifâsına yardımcı olduğu için bu amaca matuf para vakfında bulunanlar, hem sosyal yardımlaşma, hem dînî bir vecibeyi ifâ etmenin, hem de millî bir görevi yapmanın şuru içerisinde olmuşlardır. Onlar, bu itibarla faiz tartışmalarına kulak asmamışlardır.

5. Viyana kapılarına kadar genişleyen imparatorlukta, savaş gâzilerinin elde ettikleri ganîmeti paraya çevirmeleri ile paralarının muhâfazası gündeme gelmiş; gerek bu paraların değerlendirilmesi gerekse iktisâdî hayat içerisinde esnaf ve tüccârın kredi ihtiyacının karşlanması, para vakıflarının kurumsallaşmasında ekonomik bir sâik olarak göze çarpmaktadır.

